

Чылдар болгаш кижилер

КАШПАЛДЫН ОГЛУ

МАГАЛЫГ КУС

Кашпал, Урбунун калдыр дагларында шат-шаандан тура көжүп-дүжүп, анып-меңеп чораан аңчы Чыргал-оолдун оглу Шулу Саттын дугайын чу- галаар дээр болза, клазымыс- тын өөреникчилеринин дуга- йында черде чугалаар апаар- ды.

1944 чылдын күзү озагай күстөрүн бирезин болган. Тус-тус кожуунардан бистер- ни ортумак эртем чедип алып дөш Кызылдын чоруткан. Бай-Тайгадан, Барыны-Хемчи- тен, Чөөн-Хемчиктен, Өбүрдөн, Улау-Хемден, Бин-Хемден, Тес- Хемден, Тошудан бээр чыгып келген оолдар, кыстар Кызыл- дын № 2 школында өөренип- кирген бис.

Ол чылдын күзүн калган-даа утпас мен. Ол күзүн төрөз Тыва Совет Эвилелинин уугу- о-бүлөсүнө бактап кирген. Эртемнип шыпшык бажын че- дип алып уруг орук ажыттын- ган. Ол күзүн Совет Эвилели- ниң хамаатылары болган бис. Ынчан Шулу Сат-биле та- нышкан мен, чагыс столдун артында кожа олтурдусу.

ӨӨРҮМ НОМЧУГ

Кожуунардан чыгып кел- тилеп сургууларын бир клас- сын каан, чүте дээрге орук- ымага хирепт болган бис. Кызылга чеди класе дооскан- ыр бир аңгы класка өөренип- кирген. Сөзүрүдир, үш чыл- дын пүүрү бооп чорда, бир чамыктарымыс «шунтуулаа» берилген, артан оолдар, кыс- тар чагыс класка калы ки- чээлдеп турар апаган бис. Ач болуп чорутуруп, клазымыс- тын адын сыкпай-на чораан- дыр бис. Башкымыс Алексей Мокур-оолович Белек-Баир турган. Бистин аравыстан ча- гыс-даа дораа булаган кижик чок, шунтуус эртем-билигин, чуртунга, зонунга төлөткү ба- раан болуп чоруту. Н. Н. Та- раа, Е. С. Таан-оол, В. Д. Ош- ку-Саар, Л. Б. Уйук-Кара,

З. Б. Сарыг-хмы, К. К. Конга, Г. Н. Дарыма — коммунизм тургузукчуларын өөредип, ки- жинин чорутуу алдар-аттыг багыштар. Бистин аравыстан журналистер, окулдуркчулар- даа үнгүлөш. К. Х. Огу — па- ционал школалар институту- нун Тыва лабораториянын эртем ажылдакчысы, бир ча- дык өөрүнүгү үнүгүшүмүс- даа болзумза, оларын өөр- еникчилери-биле бо-ла укчу- ражы бээр-дир мен. Бистид классты алдын медал-биле дооскан А. К. Чылаан-оол — со- лун редактору, З. Б. Чаданба — филология эртемнеринин кан- дидаты, эртем-шынчыл ин- ститутунун сектор эртелекчи.

Тыва АССР-нин Дээди Сове- динин депутаттары Б. Б. Чо- дук — райкутуксом даргазы, Ю. А. Аранчин — теогу эртем- неринин кандидаты, эртем- шынчыл институтунун дирек- тору. Клазымыс менчү ме- далыг дооскан Шулу Сат Чыргал-оолович Сат филология эр- темнеринин доктору. Ол ам бе- жен харлап турар.

БУЯННЫГ ЧАГЫГ

1947 чылдын чазы. Улуг- Хемнин чалгыттары кызыл үр болуп мөөрлөп турда, онгу клас- сы дооскан бис. Өөрүшкү, хо- гээшкенин чүте деңизер. Мартын төңгүзүлө чүте. Сал- чак Калбакхоректеги Тока бис- тин школымыс кезип, башкы- лар-биле укчуражып чугаа- лашканын утпас мен. Бышкан билигин аттестаттын алганы- мыс сонда С. К. Тока бистид бээлал келээвиесе база моор- лап келген, баар орууусе ош- тап, буянын йорголин чугаа- лаан чүте.

Ол биске ийик байыры чол- дирин, аас-кежиг күзүн, өт- редигени уламчыларын. Се- вет Эвилелинин эң уугу өөр- едик чедеринин бирээнин ба- рын өөренип болганымыс чугаалаарга бистин өөрүшкү- вус-даа чөлчөк. Сес айнын ор- танда ооладвай чедип кели- ривисти ол биске сагындыр-

ган... Хоочун коммунист ча- гымында хей-аът кирген, өө- рөнип чорупкан бис. Ленинград университетинин студентилери апаганмыс ол.

АКАДЕМИКТИ КАЙГАТНАНЫ

Ийи дугаар чылдан эгелеш, чылдың-на курс ажылы би- жип турдусу. Эртем конфе- ренциямыс база киржип тур- дусу. Бир-ле катап эжим Шу- лу Саттын тыва дылда кымыг сөзүнүн дугайында илеткели болган. Бистин удуруткучу баш- кымыс Владимир Михайлович Надежаветин чымыда делегей- де сураган академик Иван Иванович Мещанинов калса олурар болган.

Бир кайгамчык чүте хей кижинин чыгып келгени. Шу- лу Саттын илеткелинге сту- дентилер болган аспирантылар чүпүн ужуң хойу-биле чыгып келгенин эки-ле билип шыда- пас турган мен. Бир дынчап турарыма эжим академиктин айтырымында харылап турар болган. Ушкү күрөчүнү ака- демик мактап турар деп чүвени болап көрүңер даан. Кышкы сессия сонда эживис Сталин айтты стипендиат апаган бол- гаш 1952 чылда Ленинградтын Күрүе университетин чүте беш демдектерин дооскан, То- рон Тывага чыгып келген.

МОСКВАГА НОМУН ПАРЛАТКАН

«Боо чүтөпкен-не кижини аң- чы дивес. Бөрүнүп кезип сооп экеккен» кижини аң- чы дээр» деп тайга чурт- тут кыргынар чугаала- ыр боор. Кижинин кыл- ган ажылы дораан-на эскерти- не бээр. 1955 чылда Ш. Ч. Сат «Тувинский язык» деп эртем ажылын Москвага парлаткан. «Тыва-орус словарь» база ий- чин парлаттыган. Ол ном про- фессор Александр Аюльфович Ильмобхитин редакторлаан- ылы тускый ном бооп үгөн. Тыва дыл дугайында дыка хой ашымдар бижиттинген. Мен ол номну кончуг магадаар мен.

Сөөлү чылдарда Ш. Ч. Саттын «Тыва дылдың шынчылчылары», «Аңгы тыза литературалык дыл. Синтаксис» болган орус дылда бижээни «Тыва литературалык дылдың хевирлеттингени бо- гаш сайырааны» деп ажылдар парлаттынган.

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

«Эки аът ээсин байыдар. Эки оол чоңун мактадыр» деп өбөдөдөңнү үзөгөр доомаа бар. Салчак Тока «Араттын сөзүн» бижип каарга, Максим Мунуш «Дерсу Узала» деп кинота ой- нап каарга, Монгуш Черэн дриг амыганылар дүрүдөрип чонар-даштан оюп, сиилиң каарга тываларын алдар-ады делегейге дыргын тарап турар, аңаа сагыш-сеткилине өөрүп, чоргаарлаанып чорутуу бис.

Бистид класстын огул Шу- лу Сат 1973 чылдын фев- ральда ССР-нин Эртемнер академиязынын Сибирь салбы- рында филология эртемнеринин доктору деп эртем адын камта- лап алган. Ол тыва литерату- ралык дылда хевирлеттинин сайыраанынын дугайын эр- темденерге таныштырган. Эр- тем чөвүлөй Ш. Сатка фило- логия эртемнеринин доктору деп эртем адын тыпсырын ча- гыс үн-биле бадылаан. Тыва литературалык дылдың озагай бажынын, оон сөс-домаанын чаа-чаа хевирлет апаганын болган орус дылдың ачы- ду- сазын ол эртем баагар көрү- түшүшкөн.

Безен катан час эрти. Бе- жин катан күс дүштү. Даглар бажында башкы хар чаапкан. Тыванын Алдан-Маадыр аттыг музейинин чаны-биле кара портфельдин, бажынын дүстери шала-була бутураып чорутуу кижини эртемни-не эрлп бар чоруту. Ол болза студентилер- ге лекция номчуру-биле бар чоруту доктор Шулу Саттың. Чорутунар чогузун, үлөнер бүтүсү!

М. КЕНИН-ЛОПАН. ЧУРУКТА: Ш. Ч. Сат сту- дентилери-биле калы түр.

ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН...

Шыдыраа

Кызыл хоорайнын чемпи- ну ат даш чоруп турар мар- гыдаанын чедиги салыс доо- дуган. Эдечтегил оюнга рес- публиканын каш диктор чам- пиону чораан Николай Ши- пинин шырак шыдыраачы- ларын бирээни Чыргал-оол Оюн-биле таварышкан. Салыг төнөрчө чокчулап орда, ноанын солуп четтикпаан-даа болза, Оюнун туружу элөп таарымчалыг байдалга турган. Каразы-биле ойлаң Шипинин укчуражыганын түнөли на- рынлап кел чыдарып билгеш, кайым саналаарга. Оюн аңаа чопшээрешкен. Иңгалза-даа ол шала сөзүрүдир, чакты- рылгып коюпкан көшөр кыл- гап, Шипининге уттурган.

Х. Ондар болдуңун эң чараң салгыларынын бирээни че- диги салгыла ойлаң. Оон удурулукчулар дооңу шы- лыраачы М. Биче-оол бо уадаа Вепа салгынын эге көшөрлө- де-ле ак талага идепкейиң ал-

зып, бергедээшкенинге та- варышп эгелеш. Ондар ону до- раан ажылап, шипининг халдаашкынын шолдун орту- нунга тургузуп, бодала- ры-биле кара ноанын баарыңче хөмө таварып ки- рипкен. Ол баштай тергезин халас бербишаан, шалаарга, удурулукчуларын ноаны кайлаар-даа бээр аргазы чок болу берген, тергени апкан. Ондар оон сонда ады-биле база катан шалаан, кара та- лың мерезин чың үгөн. Са- лыгың салым-чору шипин- леттинген хире апарза-даа, Монгуш Долгунувич камгала- нырып оруктарын дилээрин ордашкан. Материалдыг күш артык болганында маңа Ондар хоочун шыдыраачыны дүжүп бээрчө албадан.

С. ДАНЗЫ.

ПЕТРОСЯН 3,5 САНЫГ

Делегейин бирги чери дөш коргалчылар маргылдаанын киржир эргени чаалап алып дөш Варесда эгелешип мар- гросмейстерлерин мар- гылдаанын үш дугаар эргилеш Тигран Петросян — Лайон Портштин (Вен- грия) хайым болган салы- биле дооалган.

Ам аркан үш түпкөс оюн- ну муруну чарымыда 3,5 са- ныг Петросян мурун турар. Портш — 3, Махал Тал — 2,5 са- ныг.

(СЭТА).

ГРОССМЕЙСТЕР БАЛЛА

ЯЛТА. Орус шапкы талазы- биле СССР-ин 36-ты чемпи- надынын алды медалын Рига чурттуг спорт мастери Влади- мир Вигман бир дугаарында чедип алган. Маргылдааны ол чалгыс-даа аныгышканын чокка дооң, 15 сандан 11 санын алган. Бо тикелде Риганын мастери баштайгы гроссмейстер балды алары- га чедирген.

(СЭТА).

Гаар

Бөгү республикага болган Кызылга буагулар, соңу ра- йоннарга бар чаар. Хаттыг дүргени секунддаа республи- кага 7—12 метр, Кызылга 3—7 метр чедер.

Агаарын температуразы дагларга 7—12, өскөлеринге 0—5, Кызылга 0—2 градусе соор.

Редакторуну оралакчысы К. К. САТ

КИНО

ОКТИБРЬ 23-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Тыгым оорлашкын» 11.45, 13.20, 15.15, 17.45, 18.45, 20.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: Кинотыгы 9.30, «Арга-зын баалады» 11.00, 17.05 Кинотыг: «Дирг амыганылар делегейинде» 15.00, «Тыгым оорлашкын» 12.40, 18.45, 21.15 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Рикки-Тикки Тави» 10.00, «Өске чагалар» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.
«ВОСТОК»: Кинотыг: «Оралаа», «Кызыл арыстар» 15.00, «Ажыл кылбастың амыдыралында» 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

СОЛУН НЕДЕЛЯДА 6 КАТАП УНЕР ЧАГЫГ № 1780. Тираж 16331.

ГАЙДАРНЫН СӨӨЛГҮ МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

Киевтен ырак эвесе дем- орук орунун чоогунда тейи- гешике Аркадий Гайдарнын кыламы сөөлү маадырлыг чорутуу эрткенден бээр 35 жыл болгон.

Гайдар калымын бойдалы- биле иерге олоамы эрттирбес укчураг чораан. 1924 чылда полк командири турда, ону ба- лыганымысчонордон, бертинишкенинден кайды баксы- раан дүш, иерге албандан халаан.

Ала-чуртун Улуг дайымы эгелээрсе, ол фронтке чорутуу дээни барбаан-кирбэни чери чок болган. Эңилер чопшээрлөч боорго, «Комсомольская пра- да» солунун корреспондентин бооп алган, фронтке халкан. Июль айнын 21-де ол дайыг шөлүңе барган.

Бистин ширегилерин Киев хоорайны наапкан тур чорутуу деп турда, Гайдар самолетка олурар биледин өске кижиге берипкен. Бүзгөдээшкениге ар- тып каар деп шиптирэлэн. Октябрын эгелешде Лепаяа суурнун чоогунда партизан от- рядына каттыккан алган. От- рядка турган ай чептес үчүн дүргөндө хол нүлөмдү-биле эа-өрүнүгү атактарын, ат- каарлашканын дөткөп тур- гаш, хей эл-өрүнүгү амы- тынм калымын ап келген. А бо убалда болуңун омыганын ар- тыкка калган, дөрт эжин өлүм- ден чалаткан.

Ол дугайын чогаалчы Борис Камов документалдык тоожу- лунда каракка кестүп кээр кы- лар тоодары, чечен бижэң.

Гайдар өөрү дөрт парти- зан-биле калы доолаа күүсөдөл чораан, дөдөр чоруп ора, кады- лар аралыкка дылалар деп шиптирэлэнир. Улаас дөң чымыр, доң-дө-ле маңаа фуч- зээр апаар. Партизаннары ки- шистер дүгү эскерип кааи, доңаанды бүзгээш келгенин олар бижээнир. Партизаннары биргеше тудуп алып дээш олар дыка-ла кызыл, сүрүп кел- сенири бо.

Гайдар таңымдап, ырай- боз оожум кылашат турар. Дөң чымыр ора ону бир-ле ки- жи бүүдү хайгааран турар ыш-

каш кылдыр аңаа сагындырар.

Оңгар чооу черден бичип ырап алган, хей-хемертен эл көрүңен—чыраа аразында шоматтыг немеч солдаттар. Ту- лан өттүр партизан оларын эскерткен боор деп фашистер бо- давышаан, чыраа аразында кылмыш дивел органиар. Чооксу дөң мындык халык бээр болу, алдырбай барып болу, Ак гвардейскер-биле, бандиттер-биле демесижип тур- гаш, мындыг таварышкарда, Гайдар зерек кырында чок эс- кадрларын безин команданып каалкан, дайымын сүргөдү бээр чораан-на болгай.

Ам база ырай халыктар, ко- маңда бериптер болза бот ди- риг үнө бээр арга-ла бар, а

дөрт эшти канчаарлы?

Гайдар гранатанын демки тө- лүгөн фашистеринг уңке ок- тал чылга.

— Оолдар, фашистер!—деп алсырган.

Алгы-биле деңге тоонмус боо- ну дымкалган. Чогуур үзүм- де медээ алган партизаннар гранаталары-биле дайымын чыла шаап чораан, бүзгө- дээшкениден үгөн. А Гайдар- ын сөөлү маадырлыг чорутуу маңаа болган ол.

А. КАЗАНЦЕВ.

ЧУРУКТА: Киев чоогунда Гайдарга тургускан түрөс- каал.

АВТОРУНУ ФАТОЗУ.

кошкатта. Башкылар коллек- тивинге арай чөмөдөдир тур- ган ыңиң болгай. Бистид ара- ыста бичин бактамышкын тур- за-даа, олар чоорту экижип о- рар. Борис боду бот тогу- лар чүте чок, чөпшүт, дым- нантыр кижик харын. Ам-даа апаа хой-инини даалгаларын идеген, оон сопуургалын көдүрүп, харылааымыс быгы- лар, кады аңылдар бис— деп, Любовь Александровна түнөли үндүргөш, аалчыны- биле эвлек-ээлден байыр- лашты.

Бо чугаа Кызыл хоорайнын № 3 милициязынын болган хой-ининин дуаалап пунк- тузунда болган. Л. Резникова уруглар оролунун уугу нис- спекторунуң хулааганын күү- сөтүшпаш, ол пунктуда аңылдан турар. Корум-турум камгалаар пунктунуң аңымы нарын, хой талазыг дээрин ол биске таймыбырлай-дыр. То- даргай чикке кылдыр ам чаа беседашканы хөрөкөн ки- линин өт-бүлөсүндө амыг байдалынн экижөөнүн чу- гаалап берди.

Галина Романова үш- дөрт чыл мурунда бер- ге кижизилгелерин өт-бүзө келгүшөрүнүн камгала кы- рип, хары-даа анык ийиң ат-алдарын оскунар чаккан. Арагалып хайм-биле аас-ке- жиктиг келер үзүм үрөп, чикки амыдырал дивел, шип амыс орунче кырынын кы- ылаа келген. Ыңгалза-даа милициянын дуаалап пункту- зунда мөөңөттүгөн хой-ини- тиниң жүжү, хоорайнын № 4 микрорайонунда турткан ту- рар эки кижилер анык но- нын сагыш-сеткилин өйдүтү- рүп чораан бодалдарын дөй- ге үлөшкү, чуртталгыч үнө- ан, күш-ажылдың өөрүшкү- түт таймы билип азынга ду- алашкан.

Кызылдың уруглар амне- лезин салбырында хундү- келдиг кижилерин бирээни- ге санап, ак сеткилдин кымы- мак аңымы даш аңаа кол- лектива келгүшөрүн чоргаар- лашар.

Корум-турум хайгааралын чорутуу пунктунуң хун бүрү чорутуу турар хой талазыг аңылдан алган чагыс че- гек беэни оон мурунда сал- дынган согулааларын хы- рысысалагып, нарынны тод- рай хөрчөлөп көр.

Силеринг бо дуаалап пунктунуң аңымынын кол уламчымын калдыг аңыл- дыг тургустушпаш, Любовь Александровна?— деп, уугу инспектор Резниковадан ай- тыдымыс.

— Хоорайнын барыны тала- зында кирип турар дөвөс- көр бистин пунктунуңа ха- маарыр. Мында азын хой албай, бүүдүргө, уугу-чүжү доолатар-даа бар. Чалгыс өсө- биле чугалаарга, үлөтүрүңү чогу-на төвүңдө турар уус- тур бис ийи. Социалист хойла-дүрүмү камгала- рынын талазы-биле чон орту- зунга баш удуз сагындыры- лыг хөмчөлөрип чорудары бистен бир дугаарында көстө- тинип турар. Чогумчалыг өсөс деп сапаттырын турар өт-бу- лөдөрин уңгута алары дөш оон-даа өске хөмчөлөрип кы- лын турар бис—дөш, баарын да чыткан картотекда чы- каай даңымын чамдык ки- жилерин аңыл, амыдыралын сопуургадыл, аттарын-даа адагылай-дыр.

Корум-турумунуң дуаалап пунктунуң ийиңи удурула- ганын уңгута уугу ин- спектору Сергей Степанович Осипов харылап турар. Ын- чарга аэропорт бо пунктуга хамаарышкан коллективтер- ниң хой-ининиң организациа-

рынын аңымын угап, баштар бүүдүргө чери ол. Баш бүүдүргө тур- густушкан / план азуаар чамдык аңылдар кылды- ган. Ылаңгыя эки тура удуру дружинынын аңымы элөп аңылган. Найымсал Кызылдың үлөгерлиг корум-

чурумчуг хоорай кылдыр тур- гутуу дөш республика эмне- геши, «Тыва кодо тудуг» тре- ли, «Кызыл үлөтүр тудуг» эргелес, автосеттеге заво- ду ышкы өскө-даа коллек- тивтерин дружинниктери элөткөткүл дежурныйлашкы- че график азуаар ай салында үчүн турар.

Хой-ининин төвөсүндө азын уруглар ортузунда аңыл чорутуу секция дө- рөлөңи салында кирип, хай- гааралга алып ужуруг оол- дар, уругларын дайымын тургускан. Чөвүлөдиг аңыл- чорутуулаагы школа дирек- торлары, үлөтүр бүүдүргө төлөөлери, № 4 хоорайнын профессионал-техниктиг учи- лищенин коллективин ки- рижтени ап, чон-биле хары- лаанын бисимиз.

Автосеттеге заводунуң анык аңымын Борис Са- дайын удурун комсомол- чуларын шалымын отряды хамаарышкан устаноттарында үлөгерлиг корум-чуруму тур- гутуу, ийи-чалгыс арагымыс- арга, шом-содда үндүрүчү- лөригиде удуз дөштүг хөм- чөлөрип чорутуу, рейдлерин кылган турар. З. Арактаанын харылап турар депутаттар бөдү болуңун хурадаларга аны-бүрү аныгыларын шиптирелен, хамаатылар- биле хуузуңда чугалаашкы- нынарын кылган турар.

Милициянын бо дуаалап пунктунда аңыл-хөрөш шу- ту-ла чогумчалыг чорутуу турар. Ылаңгыя депутаттар ху- лаа адымымын келген ки- жилерин күдү деңгеле эр- тир, чон-биле доолаамал ха- рылаанын туттай турары чөткөс, баа ол ышкан дру- жинниктерин дежурный- лаашкыны тусай график бар хиресинде-ле чамдык ху- нерде үстүп турар.

Л. САЛЧАК.

Редакциянын АДРЕЗИ: ИНДЕКС 667000

Кызыл. Шетинин-Кравченко кудумчуу, бажың № 3. ТЕЛЕФОННАРЫ: Редакторун 2-24-63, редакторун оралакчыларын 2-35-24, 2-31-75, пропаганда кылдырың 2-31-73, харысалангы секретарынын 2-23-54, партиянын амыдырал кылдырың 2-37-13, кулчура кылдырың 2-23-64, өөзө аңымы кылдырың 2-21-47, уугуру кылдырың 2-22-64, чагаа кылдырың 2-41-27, информация база совет тургузук кылдырың 2-20-60, корректорларын 2-27-41, бухгалтерия кыл 2-12-45, секретарь тын 2-23-35, солун келбей баргалда 2-32-75 телефонче долгаар.

Тыва АССР-ин Министрлер Чөвүлелин Ном үндүрөр чер, полиграфия болган ном садымын талазы-биле эргелешкн типографиясы (Кызыл. Шетинин-Кравченко кудумчуу, бажың № 1).

ТС—01420.